

Od Sopotu po Stogi

Janusz Dargacz

Od Sopotu po Stogi

**Początki kąpielisk
morskich w okolicach
Gdańska (1800–1870)**

Muzeum Gdańska 2020

Spis treści

Wstęp	6
Rozdział 1. Początki kąpielisk morskich w Europie	
1.1. Rozwój balneologii w nowożytnej Europie	28
1.2. Kąpieliska angielskie i ich wpływ na kształtowanie się mody	
1.2.1. Propagatorzy	31
1.2.2. Powstanie i rozwój angielskich kąpielisk w XVIII w.	35
1.2.3. Infrastruktura	43
1.3. Początki kąpielisk morskich w krajach niemieckich	
1.3.1. Rola publicystyki	52
1.3.2. Doberan-Heiligendamm – pierwsze kąpielisko niemieckie	56
1.3.3. Inne kąpieliska	68
Rozdział 2. Początki kąpielisk gdańskich na przełomie XVIII i XIX wieku	
2.1. Pierwsze miejsca kąpielowe w okolicach Gdańska	80
2.2. Próby założenia państwowego kąpieliska morskiego w latach 1800–1803	
2.2.1. Wybór miejsca	96
2.2.2. Koncepcja doktora Ephraima Philippa Blecha z 1800 r.	100
2.2.3. Projekty architektoniczne Carla Samuela Helda i szacunki kosztów	106
2.2.4. Negocjacje z właścicielem Jelitkowa	111
2.2.5. Działania gdańskich urzędników do końca 1801 r.	113
2.2.6. Koncepcje kamery w Kwidzynie z 1802 r.	116
2.2.7. Fiasko projektu	119
2.3. Pierwszy prywatny zakład kąpielowy w Brzeźnie w latach 1803 – ok. 1806	122
2.4. Miejski zakład kąpielowy w Brzeźnie w okresie napoleońskim (1810–1813)	128
Rozdział 3. Powstanie i rozwój kąpieliska w Sopocie do lat 70. XIX wieku	
3.1. Sopot jako miejsce kąpielowe w latach 1814–1822	142
3.2. Zakład kąpielowy Jeana George’a Haffnera w latach 1823–1830	
3.2.1. Postać Jeana George’a Haffnera	153
3.2.2. Powstanie zakładu w 1823 r.	156
3.2.3. Infrastruktura	166
3.2.4. Sytuacja finansowa	175
3.3. Kryzys kąpieliska po śmierci Haffnera (1830 r.). Regulacja kwestii własnościowych	187

3.4. Rozbudowa infrastruktury kąpielowej po 1830 r.	
3.4.1. Salon kuracyjny	196
3.4.2. Dom kąpeli ciepłych	205
3.4.3. Łazienki damskie i męskie	206
3.4.4. Molo	209
3.5. Zagospodarowanie terenów zielonych	213
3.6. Sprawy prawno-organizacyjne	
3.6.1. Taksy kuracyjna i Kasa Kąpielowa	219
3.6.2. Komitet Kąpielowy	223
3.6.3. Lekarz kąpielowy	227
3.7. Goście	
3.7.1. Frekwencja i kierunki napływu kuracjuszy	233
3.7.2. Słynni goście	240
3.7.3. Polscy letnicy	244
3.8. Dojazd do Sopotu	250
3.9. Życie kulturalne i rozrywki kuracjuszy	260

Rozdział 4. Mniejsze kąpieliska podgdańskie w latach 1814–1870

4.1. Brzeźno	
4.1.1. Zakład Friedricha Bladaua z lat 1822–1831	290
4.1.2. Kąpielisko w latach 1831–1832	305
4.1.3. Zakład Wilhelma Pistoriusa (od roku 1833)	310
4.2. Westerplatte	336
4.3. Wisłoujście	372
4.4. Jelitkowo	382
4.5. Stogi	389
Zakończenie	400
Summary	408
Zusammenfassung	412
Aneksy źródłowe	416
Bibliografia	434
Indeks osobowy	449
Indeks geograficzny	457
Spis ilustracji	462
Spis tabel	468
Wykaz skrótów	469

Wstęp

Zakres tematyczny i ramy czasowe

Latem 1857 r. na łamach gdańskiego dziennika „Die Neuen Wogen der Zeit” ukazał się wieloodcinkowy cykl reportaży pod wspólnym tytułem *Ausflüge in Danzig's Umgehung (Wycieczki w okolicy Gdańska)*. Ostatnia, dziewiąta część cyklu została poświęcona gdańskim kąpieliskom morskim. W kilku kolejnych numerach czytelnicy mogli się zapoznać z opisami Sopotu, Brzeźna, Westerplatte oraz Wisłoujścia¹. Zestawienie to może wydawać się zaskakujące. Zostały w nim pominięte tak popularne później kurorty, jak Jelitkowo czy Stogi, a jednocześnie do tego – jakże wąskiego – grona gdańskich kąpielisk zostało zaliczone Wisłoujście, dzisiaj już raczej niekojarzące się z funkcją letniskową. Wynikało to jednak z faktu, że jedynie w czterech wymienionych miejscowościach działały w tym czasie profesjonalne zakłady kąpielowe (*Badeanstalt, Bade-Etablissement*), czyli dysponujące odpowiednią infrastrukturą przedsiębiorstwa wyspecjalizowane w obsłudze miłośników morskich kąpeli. Pobyt letników był tu podporządkowany określonym regułom i ograniczeniom, jednocześnie goście mogli liczyć na wiele udogodnień (urządzenia do kąpeli zimnych i ciepłych, wyżywienie, pokoje noclegowe), zorganizowane formy życia towarzyskiego, opiekę medyczną itp. Potencjalnie każda miejscowość nadmorska mogła pełnić funkcję kąpieliska, i zapewne w każdej zdarzały się przypadki mniej czy bardziej spontanicznego korzystania z dobrodziejstw plaży i morza. Nawet niewielkie, odcięte od świata rybackie wioski przyciągały pojedynczych letników poszukujących w nich ciszy i wytchnienia od miejskiego zgiełku. Jednak według ówczesnych wyobrażeń to dopiero istnienie zakładu kąpielowego decydowało o tym, czy dana miejscowość zasługiwała na określenie jej terminem „Seebad” – kąpielisko morskie.

W okolicach Gdańska do połowy XIX w. powstały cztery wymienione powyżej zakłady kąpielowe. W pozostałych miejscowościach nadmorskich, nawet jeśli pojawiali się tam w niewielkiej liczbie goście kąpielowi, ruch turystyczny był na tyle ograniczony, że nie zostały w nich uruchomione przedsiębiorstwa kąpielowe z prawdziwego zdarzenia. Zestaw podgdańskich kąpielisk, jaki pojawił się we wspomnianej na wstępie gdańskiej gazecie z 1857 r., był więc dosyć typowy dla omawianego okresu. Wydawane w tym czasie w Gdańsku czasopisma literacko-rozrywkowe – poza „Neue Wogen der Zeit” przede wszystkim „Danziger Dampfboot” – które w miesiącach letnich chętnie zamieszczały relacje z przebiegu życia kąpielowego w okolicach miasta, ograniczały się wyłącznie do wymienionych czterech kąpielisk. Dotyczyło to jednak nie tylko prasy. W 1843 r. Wilhelm Ferdinand Zernecke w swoim humorystycznym przewodniku po Gdańsku za najważniejsze podmiejskie kąpieliska uznał Sopot, Brzeźno i Westerplatte, którym poświęcił oddzielne artykuły (zakład w Wisłoujściu jeszcze w tym czasie nie istniał)². Również jeden z pierwszych gdańskich przewodników turystycznych, wydany anonimowo pod tytułem *Danzig im Jahre 1852*, jako podmiejskie kąpieliska morskie wymienia Sopot, Brzeźno, Westerplatte oraz Wisłoujście³. Dokładnie taki sam zestaw znalazł się w wydanym

1 „Die Neuen Wogen der Zeit” (dalej cyt.: NWZ), Nr. 79, z 7 lipca 1857 r., s. 622–623; Nr. 80, z 9 lipca 1857 r., s. 630–631; Nr. 81, z 11 lipca 1857 r., s. 638; Nr. 82, z 14 lipca 1857 r., s. 646–647; Nr. 83, z 16 lipca 1857 r., s. 654–655.

2 W.F. Zernecke, *Neuester Wegweiser durch Danzig und dessen Umgegend. Eine alphabetisch geordnete Schilderung alles Desjenigen, was in und um Danzig merkwürdig oder in irgend einer Beziehung interessant ist*, Danzig 1843, s. 250. Do mniej znaczących miejsc kąpielowych autor zaliczył Jelitkowo, Konradshammer, Karlikowo oraz Krynicę Morską.

3 *Danzig im Jahre 1852. Der neuste Wegweiser für Fremde und Einheimische*, Danzig [1852], s. 27.

rok później przewodniku pt. *Taradey*⁴, w gdańskiej książce adresowej za lata 1867–1868⁵, a także w kolejnych wydaniach popularnego przewodnika Karla Baedekera z lat 60. XIX w.⁶ Taka sytuacja utrzymywała się jeszcze w latach 80. XIX w., gdyż gdańskie książki adresowe z tego okresu jak dawniej do kąpielisk morskich zaliczały jedynie owe cztery ośrodki⁷. Dopiero pod sam koniec stulecia nastąpił szybki rozwój funkcji kąpieliskowych pozostałych nadmorskich miejscowości. Do tego grona dołączyły wówczas m.in. Stogi, Jelitkowo, Orłowo oraz Hel⁸, jeszcze później zaś – w początkach XX w. – Sobieszewo i Gdynia⁹.

Z wymienionych powodów uzasadnione jest skoncentrowanie się na dziejach owych czterech najstarszych, ale i bezspornie najważniejszych kąpielisk. Poza Sopotem, Brzeżnem, Westerplatte oraz Wisłoujściem pozostałe nadmorskie miejscowości (Jelitkowo, Stogi) miały niewielkie znaczenie; jakkolwiek nie zostały całkowicie pominięte, poświęcono im odpowiednio mniej uwagi.

Ramy czasowe opracowania obejmują zasadniczo okres od ok. 1800 r. po lata 70. XIX w. Cezurę początkową wyznaczają potwierdzone źródłowo założenia zorganizowanych kąpielisk morskich w okolicach Gdańska. Jakkolwiek pierwsze sygnały świadczące o zainteresowaniu nową modą można zauważyć już w końcu XVIII w., jednak dopiero po roku 1800 zjawisko staje się wyraźnie uchwytnie w dokumentach. W tym właśnie roku po raz pierwszy został opracowany (lecz niezrealizowany) projekt budowy nowoczesnego zakładu kąpielowego w okolicach Jelitkowa, trzy lata później zaś, w 1803 r., powstało prywatne przedsiębiorstwo kąpielowe w Brzeżnie – pierwszy tego typu obiekt działający nad Zatoką Gdańską.

Cezura końcowa została wyznaczona na rok 1870, a więc datę wybuchu wojny prusko-francuskiej, zakończonej powstaniem Cesarstwa Niemieckiego w 1871 r. Data ta stanowi istotny moment nie tylko w dziejach politycznych Europy, ale również wyznacza wyraźny próg w dziejach cywilizacji. Wraz ze zjednoczeniem Niemiec procesy modernizacyjne nabrały wyraźnego przyspieszenia¹⁰. Dynamika zmian oraz postępująca industrializacja w ostatniej ćwierci XIX w. wyraźnie wpływały na umasowienie i upowszechnienie letniego wypoczynku nad morzem. Obszar moich zainteresowań ogranicza się do pierwszej fazy rozwoju tej formy rekreacji, która miała jeszcze cechy elitarności typowej dla epoki przedindustrialnej.

W omawianym okresie, obejmującym lata ok. 1800–1870, w rozwoju podgdańskich kąpielisk morskich można wyróżnić trzy zasadnicze etapy:

4 *Taradey, Neuer Führer durch Danzig und seine Umgebung. Beschreibung der Stadt und alles Sehens- und Wissenwürdigen; Charakteristiken und Enthüllungen; Oeffentliches und Geheimes*, Danzig [1853], s. 62–63.

5 *Wohnungs-Anzeiger von der See- und Handelsstadt Danzig nebst den Vorstädten pro 1867/68*, Danzig 1867 (dalej cyt.: *Wohnungs-Anzeiger 1867/68*), s. 245.

6 Np.: K. Baedeker, *Deutschland nebst Theilen der angrenzenden Länder...*, Teil 2: *Mittel- und Nord-Deutschland*, Auflage 10, Coblenz 1862, s. 96, 100.

7 Np.: *Neuer Wohnungs-Anzeiger nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger pro 1881 von Danzig und dessen Vorstädten*, Jg. 8, Danzig [1881] (dalej cyt.: *Wohnungs-Anzeiger 1881*), cz. 3, s. 51; *Adreß-Buch für die Provinzial-Hauptstadt Danzig und deren Vorstädte für 1884*, Danzig 1884, cz. 3, s. 49.

8 Gdańska książka adresowa za rok 1897 wśród kąpielisk morskich wymienia: Brzeżno, Jelitkowo, Hel, Nowy Port, Sopot, Westerplatte, Wisłoujście oraz Orłowo (jako kąpielisko planowane), *Neues Adreßbuch für Danzig und seine Vororte*, Jg. 1, 1897, Danzig [1897], cz. 3, s. 96.

9 T. Rembalski, *Dzieje gdyńskich letnisk przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Arkadia. Gdyńskie letnisko przełomu XIX i XX w.*, red. J. Friedrich, Gdynia 2014, s. 40–58.

10 C. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1945*, Poznań 1984, s. 23.

1) lata 1800–1814 – to okres, w którym w okolicach Gdańska podejmowano pierwsze, nie zawsze udane próby budowy profesjonalnych zakładów kąpielowych. Charakterystyczny dla tego okresu był duży udział państwa w powstawaniu tego typu przedsięwzięciach oraz silny wpływ wzorców zewnętrznych (kąpieliska angielskie, meklemburski Doberan). Żaden z uruchomionych wówczas zakładów kąpielowych nie zdołał przetrwać dłużej niż kilka lat. Datę końcową tego okresu wyznacza oblężenie Gdańska z lat 1813/1814;

2) lata 1814–1848 – to okres dynamicznego rozwoju podgdańskich kąpielisk. W tym czasie powstały kolejno zakłady w Brzeźnie (1822, 1833), Sopotie (1819, 1823), na Westerplatte (1838) i w Wisłoujściu (ok. 1845). Mimo wciąż znacznego zainteresowania urzędników państwowych kwestią kąpielisk, wszystkie powstające po 1815 r. zakłady działały jako przedsiębiorstwa prywatne. Wszystkie okazały się przedsięwzięciami trwałymi, były też sukcesywnie rozbudowywane i modernizowane. Biorąc pod uwagę frekwencję oraz stan infrastruktury, trzeba stwierdzić, że ok. połowy lat 40. XIX w. podgdańskie kąpieliska osiągnęły maksymalny poziom rozwoju możliwy do uzyskania w ówczesnych realiach;

3) lata 1849–1870 – to podobnie jak w większości kąpielisk nadbałtyckich okres stagnacji. Przejawiała się ona w braku nowych inwestycji w infrastrukturę zakładów kąpielowych, a także – uchwytnym w przypadku Sopotu – zahamowaniu wzrostu frekwencji. W tym okresie nie powstało w okolicach Gdańska żadne nowe przedsiębiorstwo kąpielowe.

Po okresie stagnacji od lat 70. XIX w. nastąpił gwałtowny rozwój kąpielisk morskich w okolicach Gdańska przejawiający się wzrostem frekwencji oraz rozbudową infrastruktury w już istniejących zakładach kąpielowych, jak też powstawaniem nowych. Okres ten, trwający do wybuchu pierwszej wojny światowej w 1914 r., zdecydowanie wymaga odrębnego opracowania. Wydaje się to tym bardziej zasadne, że w rozwoju zjawiska daje się w tym czasie zauważyć wiele nowych tendencji, niewystępujących na omawianym terenie w okresie sprzed 1870 r. Poza wspomnianym wzrostem frekwencji i rozbudową infrastruktury interesującym zagadnieniem w działalności zakładów kąpielowych jest stopniowe odchodzenie od funkcji leczniczych do czysto rekreacyjnych, a także zmiana profilu gości kąpielowych. Dokładne prześledzenie tych tendencji, które w efekcie zmieniły rozrywkę ekskluzywną w formę kultury masowej, wymagałoby jednak przeprowadzenia odrębnych badań.

Stan badań

„Architektura nadmorska jest przede wszystkim architekturą czasu wolnego, a jak mówi John Lowerson o badaniach nad historią czasu wolnego, «generalnie temat ten jest postrzegany przez świat nauki jako nie całkiem poważny». John Walton również ubolewa nad «wciąż marginalnym statusem w oczach establishmentu historycznego» historii brytyjskiej turystyki”¹¹.

Te przytoczone przez Freda Graya opinie Johna Lowsona i Johna Kimmonsa Waltona, współczesnych angielskich badaczy zajmujących się historią czasu wolnego, dobrze charakteryzują stan

11 „Seaside architecture is principally an architecture of leisure, and as John Lowerson says of the study of leisure history, «generally, the topic is seen as not quite serious» by the academy. John Walton also bemoans «the continuing marginal status in the eyes of the historical establishment» of British tourism history”, F. Gray, *Designing the Seaside. Architecture, Society and Nature*, London 2006, s. 14–15 (tłum. J.D.).